

О ГРАФИЈИ И ПРАВОПИСУ У ПИСМИМА АХМЕТ-ПАШЕ ХЕРЦЕГОВИЋА²

У раду се истражују најважније граfiјско-правописне одлике шест оригиналних писама Ахмет-паше Херцеговића Дубровнику насталих крајем XV и почетком XVI века. Истраживање је примарно усмерено на утврђивање степена присуства најважнијих одлика западне (босанско-хумске) и источне (рашке и ресавске) провенијенције, као и на латинске и османске утицаје на граfiју и правопис наведених писама. Проведена анализа упућује на знатан степен варијације како на плану појединачних писама тако и на плану појединачних граfiјско-правописних одлика. Пређење граfiје и правописа испитиваних писама са султанским актима Портине српске канцеларије (посебно са писмима султана Бајазита II) упућује на начелно поклапање у најважнијим одликама, али и на неколико разлика: раздвајање сугласничких скупина посебним знаком унутар или на крају речи, удвајање графема за вокал /о/ и обележавање вокалног /р/ помоћу полугласничког знака или графеме <a> испред <р>.

Кључне речи: Ахмет-паша Херцеговић, српска средњовековна писма, Дубровник, граfiја, правопис.

1. Увод

1.1. Од Ахмет-паше Херцеговића, трећег сина херцега Стјепана Вукчића Косаче и потоњег великог везира и главног адмирала Османског царства³, сачувано је до данас неколико ћириличних писама упућених Дубровнику крајем XV и почетком XVI века. Овде их наводимо према хронологији издавања: 1) Писмо којим тражи од Дубровчана да му предају његов део очеве оставштине, 14. IV 1488. године – у даљем тексту X 1488 (в. ТРУХЕЛКА 1911: 92–93, СТОЈАНОВИЋ 1934: 353); 2)

¹ v.polomac@filum.kg.ac.rs

² Рад је урађен у оквиру научног пројекта Историја српског језика (178001) Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије. Претходна верзија рада изложена је на научном скупу *Српско писано наслеђе и историја средњовековне Босне и Хума* одржаном у Вишеграду од 19. до 21. VI 2017. године.

³ О Ахмет-паши Херцеговићу детаљније в. у АТАНАСОВСКИ 1979.

Писмо којим извештава Дубровчане о разлозима неуспеха њиховог посланика на Порти у спору око солских рачуна, Цариград, 25. XII 1496 (?) – у даљем тексту X 1496 (в. ТРУХЕЛКА 1911: 110–111, СТОЈАНОВИЋ 1934: 353–355); 3) Писмо којим потврђује Дубровчанима да је примио конаваоски доходак, Цариград, 14. IV, крај XV века – у даљем тексту X₁ 1500 (в. ТРУХЕЛКА 1911: 120–121, СТОЈАНОВИЋ 1934: 355); 4) Писмо којим у султаново име обавештава Дубровчане да је примио вести, Цариград, око 1500. године – у даљем тексту X₂ 1500 (в. СТОЈАНОВИЋ 1934: 355–356); 5) Писмо којим јавља Дубровчанима да је умолио цара да пусти дубровачко робље, код Перитора, 20. IV 1500. године – у даљем тексту X₃ 1500 (в. ТРУХЕЛКА 1911: 121–122, СТОЈАНОВИЋ 1934: 356–357); 6) Писмо којим Дубровчанима препоручује да светогорским калуђерима исплате стонски доходак, око 1501. године – у даљем тексту X 1501 (в. КАРАНО-ТВРТКОВИЋ 1840: 317–318, МИКЛОШИЧ 1858: 545, СТОЈАНОВИЋ 1934: 357–358; уп. и ТРУХЕЛКА 1911: 123–124); 7) Писмо којим захваљује Дубровчанима на послатим вестима, октобар 1503. године – у даљем тексту X 1503 (в. СТОЈАНОВИЋ 1934: 358); 8) Писмо којим саветује Дубровчане како да смире проблем у вези са убиством реиза Јусуфа, Цариград, 1. IX, између 1503. и 1506. године – у даљем тексту X 1503–1506 (в. СТОЈАНОВИЋ 1934: 359).

За већину наведених писама поуздано се може тврдити да представљају оригинале, једино се за X 1488 основано претпоставља да представља дубровачки препис. Посебан коментар у погледу аутентичности захтева и X₁ 1500, за које нисмо располагали фотографским снимком⁴, па самим тим нисмо ни били у прилици да проверимо тврдњу Ћ. Трухелке (1911: 121) да је писмо писано руком Скендер-бега, драгомана султана Бајазита II, једног од малобројних познатих писара Портине српске канцеларије који нам је познат и на основу трију самостално издатих писама Дубровнику (уп. СТОЈАНОВИЋ 1934: 379–384).

1.2. Досадашња истраживања старосрпских писама из турских канцеларија нису се детаљније бавила писмима Ахмет-паше Херцеговића. П. Ђорђић у *Историји српске ћирилице* (1991³: 163) одељак о турским канцеларијама почиње управо поменом ових писама, али без детаљније анализе⁵: „Најмлађи син херцега Стефана – Стефан Херцеговић, који је променио веру и име и после постао велики везир Ахмед-паша, као такав био је у преписци са Дубровачком општином од 1488. до 1506. године. Његова писма писана су на нашем језику ћирилицом, и лепим брзописним писмом”. У овоме одељку П. Ђорђић (1991³: 163–170) своја разма-

⁴ Оригинал писма није био доступан ни Љ. Стојановићу (1934: 355).

⁵ Помен о томе како је Ахмет-паша Херцеговић писао писма на српском језику и како се на његовом двору српски говорило раније налазимо у Костић 1924: 4–5.

трања претежно заснива на материјалу црпеном из султанских аката, док се од великовезирских аката детаљније задржава само на писму Махмуд-паше Опуковића Дубровнику (на Лепенцу, 19. јуна 1463. године; уп. СТОЈАНОВИЋ 1934: 274), наводећи његове одлике које упућују на грчко порекло везировог писара.

Неколико писама Ахмет-паше Херцеговића (X 1488, X 1496, X₁ 1500, X₃ 1500 и X 1501) било је предмет истраживања Л. Накаш у оквиру шире постављених радова посвећених графијско-правописним и језичким одликама крајишничких писама (2010) и писама из Портине српске канцеларије (2015). У НАКАШ 2010 највише пажње посвећује се питању изговорне вредности стсрп. вокала /љ/, при чему ауторка износи мишљење да се иза графија <е> (на месту кратког *jata*) и <ј> (на месту дугог *jata*) налази гласовна вредност [је/ије]. Од графијско-правописних одлика наведених писама сумарно су приказане употреба <а> и <љ> у функцији обележавања гласовне групе [ја], затим обележавања палаталних гласова /љ/, /њ/, /ћ/ и /ђ/, употреба графеме <ј>, удвајање вокала, као и писање графеме <ω> на месту /о/< /л/ (уп. НАКАШ 2010: 84–86). У НАКАШ 2015 разматрају се неке од најважнијих графијско-правописних и језичких одлика у писмима Скендер-бега, драгомана султана Бајазита II, за кога претпоставља да је аутор двају писама Ахмет-паше Херцеговића (X 1496 и X₁ 1500). За нашу расправу посебно је релевантан ауторкин став да се утицај османског турског уочава у примерима растављања сугласничких скупина, биле оне унутар речи или на граници између речи, посебним знаком изнад слова или претварањем првог слова у следу у надредно слово, као и закључак да се повремено писање удвојених вокала у дугом слогу у писмима налази и у повећама босанске властеле од друге четвртине XV века (НАКАШ 2015: 6).

1.3. Полазиште у овоме раду представљали су закључци П. Ђорђића (1991³: 163–170) о неуједначености словног састава и правописа у старосрпским писмима из турских канцеларија. Наше истраживање стога је примарно усмерено ка утврђивању степена присуства најважнијих графијско-правописних одлика западне (босанско-хумске) и источне (рашке и ресавске) провенијенције. Истражено је обележавања гласовне секвенце [ја] помоћу графема <љ>, <а> или <а>, гласовне секвенце [је] помоћу графема <ј> или <е>, затим обележавања палаталних сугласника /љ/ и /њ/, и посебно обележавања сугласника /ћ/ и /ђ/ помоћу графеме <х>. Од одлика ресавског правописа истражено је присуство графема <ѝ> и <љ>. С обзиром на вишејезичност писара Портине српске канцеларије посебна пажња усмерена је и на евентуалне утицаје латинске и османске графије. Добијени резултати поређени су са стањем у писмима из канцеларија турских султана Дубровнику на основу рецентних радова Т. Лу-

товац Казновац (2015, 2019а и 2019б), док су поређења са старосрпским писмима из канцеларија других турских управљача XV и XVI повремено вршена на основу наше објављене (ПОЛОМАЦ 2018: 639–652) и необјављене грађе.

2. Анализа грађе

2.1. У испитиваним писмима нису забележени примери употребе графеме <ѓ> у функцији обележавања гласовне секвенце [ја]. Ова гласовна група бележи се искључиво помоћу лигатуре <ѓа> у духу рашког правописа како у иницијалном тако и у поствокалском положају⁶:

а) Иницијални положај:

X 1496: ѓако 26.

X 1501: ѓаа 32.

X 1503–1506: ѓаако 12, 29, ѓако 17, ѓаа^{ко} 30.

б) Поствокалски положај:

X 1496: баѓази^ѓ 2, поѓлавина 5, приѓател^ѓ 9, де^ѓке^ѓврина 2марг.

X₂ 1500: баѓази^ѓ 2, поѓлавина 5, приѓателе^ѓ 8.

X₃ 1500: баѓази^ѓ 2, поѓлавина 5, приѓателе^ѓ 7, бѓѓина 12, априлина 22.

X 1501: баѓаазать 3, поѓлавинаа 7, приѓаатель 35, приѓаателя 36, приѓаазни 44.

X 1503: баѓазиѓ 3, поѓлавина 6/7, оѓтеѓврина 28;

X 1503–1506: баѓазиѓ 2, поѓлавина 3, приѓатело^ѓ 6, неприѓатеѓе 30, итд.

Употреба графеме <ѓа> у овој функцији начелно одговара стању забележеном у старосрпским писмима из канцеларија турских султана XV и XVI века, с тим да се у њима у малобројним примерима среће и графема <а> у духу ресавског правописа (уп. ЛУТОВАЦ КАЗНОВАЦ 2019а: 63)⁷. С друге стране, у старосрпским писмима из канцеларија турских управљача XV и XVI века графема <ѓ> у овој функцији преовлађује у приближно четвртини испитиваних докумената⁸.

2.2. У складу са ортографском праксом из српских канцеларија турских султана (уп. ЂОРЂИЋ 1991³: 167, ЛУТОВАЦ КАЗНОВАЦ 2019а: 43–44), графема <ѓ> и у нашој грађи најчешће се среће у лигатурном споју рѓ:

⁶ Приликом навођења примера придржавали смо се начела приређивања грађе за *Речник српског језика XII–XVIII века*, што значи да су скраћенице донете према оригиналу, а да су наредна слова дата на одговарајућем месту у експоненту.

⁷ Графема <ѓа> бележи се и у писму Мехмед-паше Соколовића Андрашу Баторију (уп. ПОЛОМАЦ 2018: 644).

⁸ Уп. писма у СТОЈАНОВИЋ 1934 са следећим редним бројевима: бр. 873–876, 947, 948, 952, 965, 967, 968, 975, 976, 978, 984, 992.

X 1496: прѣсвѣтлаго 1/2, тефтерѣ 13, царѣвѣ 15, рѣчеѣнога 15, рѣчеѣнї 20, рѣчеѣне^х 22, рѣчеѣнї 22, прѣшонѣвѣ 23, терѣ 24, прѣшонѣвѣ 26/27, напрѣда 33, прѣшонѣвѣ 40, рѣчеѣне^м 40.

X2 1500: добрѣ 13.

X 1503: прѣсвѣтлаго 2, трѣбѣе 20, разберѣ 24, царѣвѣ 26.

X 1503–1506: дрѣва 21.

Поред X₃ 1500, у којем се графема <ѣ> не бележи, изузетак од наведеног правописног манира среће се само у X 1501: прѣсвѣтлаго 2, стѣпанѣ 22, нѣкои 23, нѣколико^о 27, 28, 31, нѣкоимѣ 29, бесѣде 32, савѣтъ 40/41, вѣрѣит^е 45.

2.3. Неуједначност правописних норми у писмима Ахмет-паше Херцеговића посебно се добро огледа у обележавању гласовне секвенце [je]. Доследно обележавање помоћу графема <e> и <e> потврђено је у двама писмима⁹:

X₃ 1500: его 6, е 12, 19, поздравѣление 8, херетисанїе 8, знание 22.

X 1501: егова 8, е 16, 21, 23, 25, едни 22, ерѣсолимѣ 22, есте 26, естѣ 28, една 29, естѣ 30, послїе 24, поздравленїе 10, здравїе 11, срѣпѣсциехѣ 18, даете 26, ниесте 30, итд.

Сличан правопис познаје и X₂ 1500: его 6, е 11, поздравѣление 9, впрошение 9, чѣете 16, потвѣрчение^м 20, натолие 21, с том разликом што се у поствокалском положају срећу и малобројни примери са лигатуром <ѣ>: здравїе 9, требе^е 15.

Правопис иницијалног и поствокалског положаја разликује се у X 1503–1506. У иницијалном положају у овоме писму преовлађују графеме <e> и <e>: еѣмо 18, ето 26, его 4, ере 27, 28, 30, док се <ѣ> среће само у енклитичком облику помоћног глагола: ѣ 17, 35. У поствокалском положају графема <ѣ> је скоро доследна: поѣлонение 7, здравїе 7, 31, знание 8, людиѣ 14, 20, 22, кадиѣ 21, док се графема <e> среће само у изолованом примеру лю^ииѣмѣ 23.

Превласт примера са лигатуром <ѣ> како у иницијалном тако и у поствокалском положају бележи се у преостала два писма. Примери за иницијални положај: X 1496: ѣ 12, 33, 37, 43 према его 6, ере 29; X 1503: ѣ 14, 15 према его 7. Примери за поствокалски положај: X 1496: всакоѣ 8, поѣлонение 10/11, здравїе 11, знаѣ 35 према биѣх^с 16, верѣете 46; у X 1503 доследно <ѣ>: всакоѣ 9, поѣлонени^е 12, здравїѣ 13x2, писаниѣ 18, трѣбѣе 20, трѣбѣет 22/23, некѣрѣсманиѣ 25, зн^иниѣ 25/26, знаѣ 27.

Поређењем изнете грађе са стањем старосрпских писама турских султана Дубровнику (уп. ЛУТОВАЦ КАЗНОВАЦ 2019а: 64–70) може се

⁹ Овакав правопис групе [je] потврђен је и у писму Мехмед-паше Соколовића Андрашу Баторију (уп. ПОЛОМАЦ 2018: 644)

закључити како постоји начелно поклапање наше грађе са стањем хронолошки блиских писама из канцеларије султана Бајазата II.

2.4. Начелно поклапање наше грађе са хронолошки блиским старосрпским писмима из канцеларије султана Бајазита II огледа се и приликом обележавања гласовне групе [ља]¹⁰. У двама писмима Ахмет-паше Херцеговића доследно је проведено обележавање помоћу комбинације графема <л> и <на>: X₂ 1500: зе^ална^а 3, 5, ию^ана 24, X₃ 1500: зе^ална^а 2, 4, волна 12, челна^а 15, 16, док се у осталим писмима доследно бележи комбинација без лигатуре: X 1496: зе^амла^а 3, земла^а 4, X 1501: земламъ 3, земламъ 6, X 1503: земламъ 3, зе^амла^а 5/6, X 1503–1506: зе^аламъ 2/3.

С друге стране, за разлику од стања у Бајазитовим писмима, за обележавање гласовних група [ље] и [ње] у нашој грађи доследно се налази само комбинација без лигатуре: X 1496: по^алонение 10/11, X₂ 1500: приателе^а 8, поздра^аление 9, X₃ 1500: приателе^а 7, поздра^аление 8, X 1501: поздравлене 10, X 1503: пошилете 22, по^аклонени^а 12, X 1503–1506: молению 17, о^атавлен^а 25, поболе 27, по^аклонение 7.

Разлику према Бајазитовим писмима чини и начин обележавања гласовне групе [љу]. Поред очекиваног обележавања помоћу <л> и <ю>: X₂ 1500: любимо 8, лю^ае^а 22, X 1503: любовно 12, X 1503–1506: любовно 7, людие 14, 20, 22, лю^аиемъ 23, у двама писмима налази се и комбинација <л> и <р>: у X 1496 приател^а 9, али и много^абовно 10; у X 1501 само лвбимом 10.

2.5. Према начину обележавања консонаната /ћ/ и /ђ/ наша се грађа може поделити на две групе.

У првој групи налази се X 1501 у коме се ови консонанти обележавају графемом <ѣ> у духу босанско-хумског правописа: веѣ 6, 43, молеѣ 15, ѣе поѣи 33, 42, неѣеомоѣ 43; доѣоше 16, кал^ѣѣери 16/17, доѣѣ 42. Употреба графеме <ѣ> у овоме писму у начелу је ближа стању забележеном у старосрпским писмима из канцеларија турских управљача XV и XVI века (према нашој необјављеној грађи <ѣ> се употребљава у више од две трећине писама, а у више од половине писама у функцији обележавања и /ћ/ и /ђ/)¹¹, него стању забележеном у писмима турских султана Дубровнику, у којима се употребљава само у функцији /ћ/ у четири писма (једно писмо Мехмеда II, два писма Бајазита II и једно писмо Селима I) (уп. ЛУТОВАЦ КАЗНОВАЦ 2019а: 294).

У другој групи налазе се остала писма у којима се /ћ/ и /ђ/ обележавају помоћу графема <к> и <г>. У складу са ортографском праксом

¹⁰ Гласовна група [ња] није забележена.

¹¹ Обележавање /ћ/ и /ђ/ помоћу ове графеме одликује и писмо Мехмед-паше Соколовића Андрашу Баторију (уп. ПОЛОМАЦ 2018: 644).

забележеном и у српској канцеларији султана Бајазита II (уп. ЛУТОВАЦ КАЗНОВАЦ 2019а: 75–76), гласовне групе [ħe] и [ħe] у писмима Ахмет-паше Херцеговића доследно се обележавају комбинацијама <к> и <e> и <г> и <e>: X 1494: веке 4, 34, сараковике⁶ 14, хоке 45, X₂ 1500: веке 4, 22, такоигере 12, 19, X₃ 1500: веке 4, X 1503: веке 5, такогеръ 25, X 1503–1506: кемо 33, ке нами^ртї 35, преге 9. Малобројни забележени примери групе [ħy] очекивано су забележени помоћу графема <к> и <ю>: X₃ 1500: сараковикю 18/19, X 1503–1506: х⁸к¹⁰6 20, пом^ок⁶ 28.

2.6. У писмима Ахмет-паше Херцеговића забележена је употреба графеме <i>, али не у позицијама које су очекиване за правопис ресавске школе. Забележен је само један пример употребе ове графеме у функцији обележавања /и/ испред /ј/: херетисанїе X₃ 1500¹². У истом писму знатно су бројнији примери са графемом <и> у овој функцији: милостию 1, бџию 1, поглавиа 5, приателе⁶ 7, поздра^бление 8, писанию 10, бџииа 12, априлина 23, док се у осталим писмима графема <и> јавља доследно или заједно са графемом <ъ> (само у X 1501):

X 1496: поглавиа 5, приател⁸ 9, по^клонение 10/11, здравие 11, казани^о 29, итд.

X₂ 1500: мило^стию бџию 1, поглавиа 5, поздра^бление 9, впрошение 9, итд.

X 1501: милостив 1, писанив 13, приаатель 35, приаазни 44, итд. према поглавиа 7, поздравление 10, здравье 11, впрошение 11.

X 1503: поглавиа 6/7, по^клонение^е 12, писание 18, не^кр^смание 25, итд.

X 1503–1506: приатело⁶ъ 6, здравие 7, знание 8, людие 14, моление 17, итд.

Према употреби графеме <i> у осталим позицијама писма Ахмет-паше Херцеговића могу се поделити на две групе. У првој групи налазе се писма у којима се ова графема употребљава само у изолованим примерима: X₂ 1500: нї 1, веселї 23, X₃ 1500: веселї 23, X 1501: прїморскимъ 3/4, вам^ї 24. У другој групи налазе се писма у којима је употреба ове графеме фреквентнија. Примери су скоро увек везани за финалну позицију у речи, што је у складу са праксом која се бележи и у писмима турских султана Дубровнику (уп. ЛУТОВАЦ КАЗНОВАЦ 2019а: 47–49).

X 1496: вї 11, 46, пакї 12, вгѣрскї 16, великї 17, видетї 20, рѣче^ннї 20, виде^бшї 21, о^нравитї 22, рѣче^ннї 22, че^ститї 29, те^фтердаровї 30, потворитї 31, бившї 31, взетї 32, еминї 34, вчинитї 35, рече^ннї

¹² Овај грецизам у формули салутације, као и датирање писама од стварања света, према Л. Накаш (2015: 5), упућују на посредне везе писара Портине канцеларије са људима блиским српским канцеларијама. У наведеном примеру, на везу са писменошћу Српске деспотовине не упућује само лексема, већ и начин њеног графичког обликовања.

36, ин^{ни} 38, чекатї 40, пор^счилї 41, датї 43, битї 45, пакї 45, в^множі Іспоља.

X 1503: нї 2, ча^стї 10, пакї 14, че^ститї 19, ві 27, веселї 28.

X 1503–1506: нї 1, пр^мї 7, вї 17, падаюкї 18, ї 18, наитї 24, іздатї 33, че^ститї 35, нами^ртї 35, пьрвї 37.

Изван финалне позиције графема <ї> долази изузетно ретко¹³. Забележен је један пример употребе у медијалној позицији у функцији обележавања /j/ у несловенској речи: и҃грифоїскомъ X 1503–1506: 21, као и три примера у диграфу иї: сиї X 1503: 8, X 1503–1506: 4, миї X 1503–1506: 3.

2.7. Ни употреба графеме <ъ> не одговара у свему узусима ресавског правописа. Она се налази као једини полугласнички знак у X₂ 1500 и X₃ 1500, у X 1496, X 1503 и X 1503–1506 значајно преовлађује на танким јером, док у X 1501 танко јер значајно преовлађује, уз малобројне примере са графемом <ъ>. Најчешћа позиција у којој се употребљава дебело јер јесте крај речи. Примери:

X 1496: ли^стъ 6, намъ 8, вла^стеломъ 9, ра^злогъ 13, вашъ 20, 36, 39, по^клисаръ 21, 23, 36, прѣ^вонъвъ 23, 26/27, пр^едъ 24, насъ 25, предъ 25, пре^въ 25, свомъ 25, за^хвативъ 26, царъ 29, 43, ѿъ 31, 32, васъ 32, по^творъ 35, живанъ 36, примилъ 38, богъ 38, 44, вамъ 44, живанъ 46, писъ 2споља.

X₂ 1500: стари^мъ 8, бѣ 23, днѣ 24.

X₃ 1500: бѣ 9, 23, вашимъ 17, днѣ 23.

X 1501: царъ 21, нихъ 39, м-и-хъ 42.

X 1503: земламъ 3, ли^стъ 8, ѿъ 15, царъ 20, пакъ 23, такогеръ 25.

X 1503–1506: нарокомъ 1, свимъ 2, зе^мламъ 2/3, ли^стъ 4, в^семъ 5, по^чтене^мъ 5, намъ 5, драгемъ 5, ѿъ 11, в^мѣрлѣ 12, нами^слилѣ 13, све^тлостъ 13, ихъ 13, свехъ 14, дошадъ 15, со^ркочевикъ 16, живанъ 16, црѣ 18, 35, нимъ 20, заповестъ 20, лицемъ 22, вратетъ 22, пѣстетъ 22, тѣ^рговцемъ 23, реизомъ 23, лю^иемъ 23, аманатъ 25, из^дадѣтъ 26, пакъ 28, 32, помилованемъ 29, имъ 30, с^клавомъ 33, бѣ 36, писъ 36, дѣнъ 36.

Графема <ъ> знатно ређе се употребљава у другим позицијама: а) у медијалном положају на месту некадашњег слабог полугласника у словенским и страним речима: те^фтерѣдари X 1496: 25, ахъма^т X₂ 1500: 6, милостънога X₃ 1500: 5, разъбирате X₃ 1500: 21/22, рв^мскимъ X 1501: 4, по^впвно X 1503: 17, б) у медијалном положају у функцији обележавања вокала /a/ пореклом од некадашњег изговорног полугласника: в^грскї X

¹³ Другачија је употреба графеме <ї> у писму Мехмед-паше Соколовића Андрашу Баторију: примери са <ї> долазе како у позицијама карактеристичним за ресавски правопис, тако и изван њих, на крају, али и у средини речи (уп. ПОЛОМАЦ 2018: 644).

1496: 16, дѣбровѣ^ѣце^ѣ X₂ 1500: 7, дѣбровѣ^ѣце^ѣ X₃ 1500: 7, бнетѣ^ѣце^ѣ X₃ 1500: 21, дѣнѣ X 1503–1506: 36, в) у функцији обележавања вокала /a/ пореклом од некадашњег изговорног полугласника у предлогу *са(с)-* и прилогу *сада*: съсъ X 1496: 14, съ X 1496: 24, X₂ 1500: 11, X₃ 1500: 14, X 1503–1506: 28, 29, съда X₂ 1500: 10, X₃ 1500: 13, X 1503: 14, X 1503–1506: 26, као и у функцији обележавања вокалног /r/: наибрѣже X₂ 1500: 17, X₃ 1500: 20.

У вези са овде наведеним примерима под в) посебно треба истаћи неколико необичних примера употребе графеме <ъ> из X 1496: съве^ѣ 24, сѣрдце^ѣ 24, сѣрчано 24, сѣрдчано 39. У првом примеру вероватно се ради о аналогiji према писању предлога съ и прилога съда, док се у осталим примерима може помишљати и на писара утицај латинске графичке обележавања српског вокалног /r/. Ову тезу поткрепљује и примери из X 1503: некѣрсманиѣ 25, као и неколико примера из X 1503–1506: ѡмѣрлѣ 12, тѣрговине 24, затим тѣрговѣцемѣ 23, сѣрчана 28, прѣвѣ 37, као и дарѣжи 36, у којима се, како видимо, вокално /r/ обележава комбинацијима <ъ>, <ъ> и <a> са графемом <r>. И док овакав начин означавања вокалног /r/ није забележен у султанским актима Портине српске канцеларије (уп. ЛУТОВАЦ КАЗНОВАЦ 2019а: 138–140), налази се у неколико старосрпских писама турских управљача XV–XVI века упућених Дубровнику¹⁴: у писмима Скендер бега, драгомана: дѣржати 31, сѣрдце 76 (писмо бр. 988 у СТОЈАНОВИЋ 1934: 381–383), некѣрсманиѣ 35 (писмо бр. 989 у СТОЈАНОВИЋ 1934: 383–384), сѣрчано 38/39, сѣршили 40, сѣрчано 46, сѣрце 49 (писмо бр. 987 у СТОЈАНОВИЋ 1934: 379–380), у писмима Фериз бега Дубровнику: сѣрце 7, тѣрговѣць 16 (писмо бр. 990 у СТОЈАНОВИЋ 1934: 384–385), тѣрѣге 9, ѡмѣрѣ 9, тѣрѣгѣ 11, тѣрговѣцемѣ 19/20 (писмо бр. 991 у СТОЈАНОВИЋ 1934: 385), у једном писму Ферхат аге: изварши 16, изваршити 24 (бр. 981 у СТОЈАНОВИЋ 1934: 374–375) (уп. и НАКАШ 2015: 6), као и у писму Махмуда Абдулаховића: тарѣѡваць 2, тарѣга 4 (бр. 992 у СТОЈАНОВИЋ 1934: 386).

2.8. Удвајање вокалских графема присутно је у три писма Ахметпаше Херцеговића. У X 1503–1506 забележен је само један пример: ѡако 12, вероватно аналогijом према очекиваном удвајању у личној заменици 1. лица. Нешто више примера бележи се у X 1496: гѣбпѣдиноваа 5, сѣдаа 12, пѣлѡваа 18, знаа 38, даа 44, напредаа 45. Категорије у којима се срећу наведени примери у великој мери се поклапају са категоријама из повеља и писама Српске деспотовине: ген. мн. пѣлѡваа 18, 3. л. јд. презента: знаа 38, даа 44 (уп. ПОЛОМАЦ 2016: 157–158). У односу на наведена писма посебно стоји X 1501 у коме удвајању подлежу различите графеме:

¹⁴ Веома је значајно поменути да се овакви примери у великом броју бележе у дубровачким преписима султанских аката Портине српске канцеларије (према усменом саопштењу Т. Лутовац Казновац), што посредно упућује на дубровачку провенијенцију овога манира.

- а) г^наа 2, бааазатъ 3, ханаа 3, госп^одиноваа 6/7, поглавѣаа 7, везе-
раа 8, бгаа 15, г^наа 17, погиблаа 24, ре^чнѣнаа 26, го^наа 28, наа 32,
приаатель 35, приаателя 36, приаазни 44.
б) лѣбимово 10, живово 13, здраво^о 13, веселово 14, смово 14, живово 14,
здраво^о 14, ведемово 16, каково 16, малово 20, зашово 21, нѣколико^о
27, 28, то^огаи 30/31, нѣколико^о 31, каково 34, аково 36, дѣжно^о 38,
по^одаите 38/39, нежемово 43.
в) вии 12, 41, риечии 46.
г) божиюв 1.

У односу на султанска акта Портине српске канцеларије посебно стоје примери удвајања графема <о> и <ω>. Т. Лутовац Казновац (2019а: 111) наводи само један пример из канцеларије султана Мехмеда II (писмо бр. 824 у СТОЈАНОВИЋ 1934: 240–241): заденов 17, у коме је графема <ω> на месту некадашњег финалног сонанта /л/. Више примера удвајања ових графема налази се у старосрпским писмима турских управљача XV–XVI века, како на месту некадашњег финалног /л/ (уп. писма бр. 950, 975 и 978 у СТОЈАНОВИЋ 1934), тако и у другим категоријама (уп. писма бр. 877, 948, 952, 965, 971, 975 и 978 у СТОЈАНОВИЋ 1934). Оваква пракса, потврђена и у повељама из канцеларија Павловића и Косача (уп. НАКАШ 2015: 6), вероватно је настала из потребе да се посебно маркира /о/ пореклом од некадашњег финалног /л/, да би се касније аналошки проширила и на друге категорије.

2.9. Ортографска пракса да се сугласничке групе унутар речи или на границама речи растављају посебним знаком изнад слова или претварањем првог слова у следу у надредно слово, поред X 1496 (уп. НАКАШ 2015: 6), доследно је проведена и у X 1503 и X 1503–1506, док је у X₂ 1500 и X₃ 1500 веома раширена, уз тек по неки изузетак. Примери:

X₂ 1500: мило^стию 1, си^лнаго 1, пресве^тлаго 1, го^сподина 2, св^та^ти 2, бази^ти 2, ха^ти 2, все^си 3, зе^сла^си 3, примо^рски^си 3, рв^сски^си 3, карама^нски^си 3, натоли^ски^си 4, романи^ски^си 4, ине^си 4, мнози^си 4, зе^сла^си 5, го^сподинова 5, избра^ннога 5, вла^стело^си 7, дѣбровѣ^сце^си 7, итд.

X₃ 1500: нароко^си 1, си^лнаго 1, пресве^тлагов 1, го^сподина 2, св^та^ти 2, зе^сла^си 2, примо^рски^си 3, рв^сски^си 3, карама^нски^си 3, натол^ски^си 3, вла^стело^си 7, дѣбровѣ^сце^си 7, по^слали 13, по^ртв 14, го^сподина 14, итд.

X 1503: мило^стию^си 1, си^лнаго 1, божи^си 1, нароко^си 1, прѣсве^тлаго 2, го^сподина 2, св^та^ти 3, бази^ти 3, зе^сла^си 3, примо^рски^си 4, рв^сски^си 4, карама^нски^си 4, нат^олиски^си 4/5, рв^смански^си 5, ини^си 5, мнози^си 5, зе^сла^си 5/6, го^сподинова 6, избра^ннога 6, итд.

X 1503–1506: мило^стию 1, си^лнаго 1, пре^светлагов 1, го^сподина 2, св^та^ти 2, бази^ти 2, зе^сла^си 2/3, го^сподинова 3, избра^ннога

3, поглавина 3, мило^ѣтивога 3/4, ли^ѣтъ 4, ѡсемь 5, по^ѣтне^ѣмь 5, пле^ѣните^ѣ 5, сла^ѣчаише^ѣ 5, изаб^ѣра^ѣнном^ѣ 6, властело^ѣ 6, дѡброва^ѣце^ѣ 6, итд.

Иако овај надредни знак својим обликом највише подсећа на периспомени (акценатски знак пореклом из грчког језика ретко је заступљен чак и у световним споменицима ресавског периода), определили смо се да га пренесемо титлом будући да јој је најближи по функцији. У односу на горенаведена писма посебно стоји X 1501 у коме оваква пракса потпуно изостаје.

3. Закључне напомене

Проведено истраживање показало је да се према критеријуму графије и правописа писма Ахмет-паше Херцеговића Дубровнику могу поделити у две неједнаке групе. На једној страни стоји X 1501 у коме се у односу на остала писма препознаје снажнији утицај босанско-хумског правописа (присуство графеме <ѡ> у функцији обележавања /h/ и /h̃/, удвајање графема <о> и <ѡ>, те одсуство лигатура у обележавању група [ља], [ље] и [љу]). У односу на остала писма ово се издваја и употребом графеме <ѣ> и изван лигатуре рѣ, ретким примерима употребе графеме <ѡ>, великим бројем примера удвајања вокалских графема, као и одсуством употребе знака који подсећа на титлу у функцији раздвајања сугласничких скупина унутар или на границама речи. Изузев употребе лигатуре <ѡ> у функцији обележавања групе [ја] заједничке свим писмима, X 1501 са већином других писама повезује одсуство обележавања /и/ испред /ј/ помоћу графеме <ѣ>, затим изолована употреба ове графеме у осталим позицијама (заједно са X₂ 1500 и X₃ 1500), као и доследна употреба <е> и <ѡ> у обележавању [је] (заједно са X₃ 1500).

Остала писма (X 1496, X₂ 1500, X₃ 1500, X 1503 и X 1503–1506) карактерише релативно уједначен правопис у коме су стабилније изражене следеће одлике: употреба графеме <ѡ> у функцији обележавања [ја], употреба графемских комбинација ке, ге и кю за групе [хе], [ђе] и [ху], употреба графеме <ѣ> у комбинацији са графемом <р>, као и употреба титле у функцији раздвајања сугласничких скупина унутар и на крају речи. Варијације унутар ове групе писама указују на ближе везе X₂ 1500 и X₃ 1500 које се огледају у употреби графемских комбинација <л> и <ѡ>, <л> и <е> и <л> и <ю> за обележавање група [ља], [ље] и [љу], ретким примерима употребе <ѣ> на крају речи, доследном употребом графеме <ѡ>, као и одсуством примера удвајања вокалских графема. С друге стране, ближе везе X 1496, X 1503 и X 1503–1506 унутар ове групе писама потврђене су употребом

графема <ѐ>, <е> и <е> у обележавању групе [je], затим обележавањем [ља] и [ље] графемским комбинацијама <л> и <а> и <л> и <е>, фреквентном употребом графеме <ї> на крају речи, фреквентнијом употребом <ъ> у односу на <ъ>, специфичним обележавањем вокалног /р/, као и скоро доследном употребом надредног знака који подсећа на титлу у функцији раздвајања сугласничких скупина унутар и на крају речи.

Поређење графије и правописа писама Ахмет-паше Херцеговића са султанским актима Портине српске канцеларије (посебно са хронолошки блиским писмима из канцеларије султана Бајазита II) упућује на начелно поклапање у најважнијим одликама, али и на неколико црта којима се наша грађа у целини или делимично разликује: раздвајање сугласничких скупи-на посебним знаком унутар или на крају речи (према НАКАШ 2015: 6 под османским утицајем), удвајање графема <о> и <ω> у X 1501, обележавање вокалног /р/ помоћу полугласничког знака или графеме <а> испред <р> (вероватно под латинским утицајем) у X 1496, X 1503 и X 1503–1506, као и варијације у обележавању групе [ље] и [љу] (посебно у X 1496 и X 1501).

Цитирана литература

- АТАНАСОВСКИ 1979: Атанасовски, Вељан. *Пад Херцеговине*. Београд: Народна књига–Историјски институт, 1979.
- ЂОРЂИЋ 1991: Ђорђевић, Петар. *Историја српске ћирилице*. 3. издање. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1991.
- КАРАНО-ТВРТКОВИЋ 1840: Карано-Тврткивић, Павле. *Србскій споменици или старе рисовули, дипломе, повели и сношенія босански, сербски и херцеговачки и дубровачки краљива, царева, банова, деспота, кнезова, войвода и властелина ... собрани трудом Павла Карано-Тврткивића*. Част прва. Београд, 1840.
- КОСТИЋ 1924: Костић, Мита. *Српски језик као дипломатски језик југоисточне Европе XV–XVIII века*. Скопље: Штампарија и књиговезница Стара Србија.
- ЛУТОВАЦ 2015: Лутовац, Тамара. „Графија и правопис писама турског султана Мурага II Дубровнику“, *Савремена проучавања језика и књижевности* VI/1, ФИЛУМ: Крагујевац, 2015, стр. 33–41.
- ЛУТОВАЦ КАЗНОВАЦ 2019а: Лутовац Казновац, Тамара. *Језик писама турских султана Дубровнику*. Докторска дисертација у рукопису. ФИЛУМ: Крагујевац, 2019.
- ЛУТОВАЦ КАЗНОВАЦ 2019б: Лутовац Казновац, Тамара. „О типовима ортографских норми у писмима турског султана Бајазита II Дубровнику“, *Наслеђе*, бр. 42, 2019, стр. 223–235.
- МИКЛОШИЧ 1858: Miklosich, Fr. *Monumenta serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii*. Vienna, 1858.

- НАКАШ 2010: Nakaš, Lejla. *Jezik i grafija krajišničkih pisama*. Sarajevo: Slavistički komitet, 2010.
- НАКАШ 2015: Nakaš, Lejla. „Portina slavenska kancelarija i njen utjecaj na pisare u prvom stoljeću osmanske uprave u Bosni”, *Forum Bosnae*, br. 69–70, 2015, str. 1–19.
- ПОЛОМАЦ 2016: Поломац, Владимир. *Језик повеља и писама Српске деспотовине*. ФИЛУМ: Крагујевац, 2016.
- ПОЛОМАЦ 2018: Поломац, Владимир. „Српски као дипломатски језик југо-источне Европе XVI века (на примеру писма Мехмед-паше Соколовића Андрашу Баторију)“, у: Ј. Петковић, В. Поломац (ур.), *Српски језик: статус, систем, употреба*, ФИЛУМ: Крагујевац, 2018, стр. 639–652.
- СТОЈАНОВИЋ 1934: Стојановић, Љубомир. *Старе српске повеље и писма. књ. 1. Дубровник и суседи његови. Други део*. Београд–Сремски Карловци: Српска краљевска академија, 1934.
- ТРУХЕЛКА 1911: Truhelka, Ćiro. „Tursko-slovenski spomenici dubrovačke arhive”, *Glasnik zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, br. XXIII, 1911, str. 1–162.

Vladimir R. Polomac

ON THE GRAPHICS AND ORTHOGRAPHY IN THE LETTERS OF AHMET-PASHA HERZEGOVICH

The paper investigates the most important graphic and orthographic traits of the six original letters Ahmet-Pasha Herzegovich wrote and sent to Dubrovnik at the end of 15th and in the early 16th centuries. The research is primarily aimed at determining the extent of the presence of the most important graphic and orthographic features of the Western (Bosnia-Hum) and the Eastern (Ras and Resava) provenance, as well as the Latin and Ottoman influences in the given aspect of those letters. The research carried out points to a considerable degree of variation both in individual letters and in specific graphic and orthographic features. The comparison of the graphics and the orthography of the examined letters with the Sultan's acts of the Serbian Office of the Ottoman Porte (especially with the letters of the Sultan Bayezid II) indicate a general match in the most important features but also point to a few differences: the separation of consonant clusters with a special character within or at the end of the word, the doubling of graphemes for the /o/ vowel and marking the vowel-like /r/ with a symbol indicating a semi-vowel nature of the given grapheme or by using the grapheme <a> in front of <r>.

Key words and phrases: Ahmet-Pasha Herzegovich, Serbian medieval letters, Dubrovnik, graphics, orthography.

